

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

**КАЗЕМАТИ
ПОЕЗІЇ**

КВІТЕНЬ - ТРАВЕНЬ 1847

МЮНХЕН 1947

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МАРТИРОЛОГІЇ

Тарас Шевченко

КАЗЕМАТНІ ПОЕЗІЇ
квітень - травень 1847

М Ю Н Х Е Н 1947

Казематні поезії Тараса Шевченка

(квітень — травень 1847 р.)

1.

Життя людське хистке. Воно нестале. Раз-у-раз життя уривається, розчленовується на окремі ланки, розпадається на осібні частки й людині доводиться робити неймовірні зусилля, щоб зібрати до купи крихти свого розтрошеного, злиденного життя, сполучити клаптики свого розірваного »я« в щось одне й ціле.

Тут виникає питання: чого потребує для себе в житті людина — добробуту й спокою, чи навпаки нещастя?.. Чи повинна вона уникати катастроф, чи навпаки викликати їх?.. Страшне й навіть, слід признатись, жорстоке питання...

Можливо, на нього треба було б відповісти так: творча життєва доля людини залежить від того, чи спроможеться людина в падіннях, в знищенні, в бездоріжжі, в сутінках проваль, в спазмах болю лишитися вірною своїому покликанню.

Певним при цьому є тільки одне:

катастрофи формують людину, так само як і успіхи, поразки, як і перемоги.

Час від 1838 р., коли Шевченко був звільнений з кріпацтва, і до початку 1847 р. був тим періодом в житті Шевченка, коли перед ним простелився прямий і рівний шлях, що вів його вперед і вгору. У березні 1845 р. Шевченко закінчив Академію Мистецтв в Петербурзі з званням »некласного художника,, яке було стверджене за ним на публічних зборах Академії в листопаді того ж року. За Шевченком було визнане право користуватися свободою й вільністю. Не лише за ним, але і за його нащадками. В атестаті, який йому видали в грудні 1845 р. з Академії Мистецтв, зазначалося, що він має право користуватися, разом з його потомством, вічною й повною свободою й вільністю та

вступати на службу, в яку він сам, як художник, схоче. Тоді ж Київська археографічна комісія запросила Шевченка на свого співробітника для зарисовування предметів старовини.

В середині квітня 1846 р. Шевченко оселяється в Києві. На весні, в травні й червні, він з художником Сажиним змальовує краєвиди Києва. Влітку, в липні він бере участь в археологічній експедиції проф. Іванішева, що провадила розкопи курганів під Фастовом. В осени він відбуває дві подорожі, одну в серпні на Слобожанщину і другу в жовтні на Волинь. Першу половину зими до січня 1847 р. він прожив у Києві.

В Києві Шевченко оселяється на Козиному болоті коло Хрещатика. По-під валами на терасах схилів гори ліпляться невеличкі будинки з садами, оточеними глухими дерев'яними парканами. Люті пси стережуть господарське добро. Вулички тут криві, плутані, горбаті, з баюрами, розмитими дощами. З гори, протоптані на глинищах, збігають вниз стежки.

Будинок, в якому замешкав Шевченко, не відрізняється від усіх інших. Коло дверей, що виходять на вулицю, дротяний дзвінок. Кілька сходинок ведуть в заскляну, вузьку й довгу галерею. Тоді сіңці. В покоях живуть інші люди. Шевченко займає для себе мансардну кімнатку на горіщі під дахом. Типове пристановище для художника, непозбавленого нахилу до богемного життя. Мала хатинка зі скошеними стінами нагадує корабельну каюту. Господар — випадковий гість — мандрує в безмежності незнаних просторів. Різкий запах скипідару змішується з запахом олійних фарб і лаку.

Обстановка хатинки найскромніша: ліжко, стіл, стілець, мольберт. Асортимент пензлів в глиняному глечичу заступає квіти. Палітра сяє райдужною обіцянкою нездійснених можливостей. Простір наладовано етюдниками, підрамниками з заґрунтованим полотном, сувоями полотна, великими теками з малянками й гравірами.

Широке, низьке вікно виходить в садок і яблоня, що росте в садку, торкає гіллями підвіконня мансарди.

2.

У Києві 1846 р. Шевченко зав'язує приятельські зв'язки з Миколою Костомаровим. Микола Костомаров людина химерної, неспокійної вдачі, раптових вибухів, нестримних поривів. Він легко запалюється, здібний в запалі переступити через усі межі. Це робить його дизгармонійним і незрівноваженим. Ентузіяст, романтик, революціонер. Відгукуючись на революційні настрої,

що опанували в ці роки перед 1848 р. цілу Європу, Костомаров складає свої екстатичні славетні «Книги битія українського народу». Він пише нашу національну біблію, книгу про визволення українського народу, що стають політичним маніфестом новоствореної тайної організації «Кирило-Методійського Братства».

Відгуки революційних ідей Великої французької революції 1789 року сполучуються в «Книгах Битія» з релігійними ідеями в душі містичних настроїв польських месіянстів Міцкевича й Красинського, з романтичною вірою в народ, в федералізм, як політично-державний принцип, протилежний абсолютизмові, та в засади самоурядовання, як вищу форму суспільного ладу. Він вірить в провіденціальне призначення України в майбутній федерації, покликаний об'єднати всі слов'янські народи.

Шевченко подивляє Костомарова. З усією щирістю своєї глибокої й безпосередньої натури він віддається почуттю приязної дружби до Костомарова. Віра в Україну, революційна готовість і національний запал зв'язують Шевченка і Костомарова, але надто ясний і тверезий селянський розум стримує поета. Робить його скептиком.

Треба думати, що погляди, виявлені в його «Дружньому посланні і мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні суцям», написаному в грудні 1845 року, визначили також і ту політично-ідеологічну позицію, яку описів Шевченко в «Кирило-Методійському Братстві» року 1846-го. Поет кепкує з слов'янства. «Слав'яни, слав'яни, славних прадідів великих правнуки погані». «І всі мови слав'янського люду ви знаєте. А своєї дастьбі». До слов'янства він ставиться в «Посланні» з явним застереженням. Шевченко не завжди надає своїм поодиноким думкам формулувань, які в усіх випадках були б узгоджені між собою, його думкам не бракує суперечности! Але він, слід визнати, ніколи й не боявся суперечити собі самому. Він не боявся стверджувати істини терпкі, як терпке буває молоді вино. Провідні думки Шевченка сконцентровані й чіткі, вони відточені як лезо ножа: ідея національного визволення, ідея антипанської боротьби, ідея «своєї хати» й «своєї правди». «В своїй хаті, своя правда й сила й воля». «Настане суд» — пророкує Шевченко в «Посланні» — «заговорить Дніпро і гори; і потече сторіками кров у сине море».

За свідченнями Андрузького, Шевченко в Братстві належав до «непоміркованих». Його «Дружнє послання» можна було б, до певної міри, розглядати як політичну декларацію цієї групи. Костомаров з своїми «Книгами битія українського народу», які за всіма ознаками були написані саме ним і ніким іншим, репре-

зентував центр. Костомаров займав середню лінію між «непоміrkованими» й «поміrkованими». Разом з першими він приймав революцію і вірив в національне визволення України через революцію, через всенародне збройне повстання, але супроти них він висунув на перший план ідею «слов'янства», до якої, як сказано, «непоміrkовані» ставилися з значним холодом і більш ніж стримано.

Течію «поміrkованих» репрезентував в «Братстві» П. Куліш. Деякий час він поділяв ідею повторення гайдамаччини на Україні і навіть відбув подорож по місцях колишньої гайдамаччини, щоб з'ясувати готовість українського селянства до нового вибуху революційної боротьби. Але згодом він цілком перейшов на позиції духової просвітницької акції — точка погляду, яку цілком поділяв з ним також і Вас. Білозерський. Визволення прийде еволюційно, через ширення письменства, шкіл; освіти, видання грамоток, книжок, часописів. В листах з Петербургу до Шевченка він застерігає своїх друзів на Україні: «Не пора махати шаблоками».

Можливо, що це сталося зовсім не випадково, що збори у Гулака на перший день Різдва 1846 р., де обмірковувалося, на внесення Савича, питання початка збройного повстання й план захоплення Київської фортеці, відбулось перед приїздом Куліша, в його відсутності, а на других зборах, у Костомарова, 26 грудня, на яких був Куліш, обмірковували програму акції чисто просвітницького характеру: видання українського часопису для народа і т. д.

3.

Після свят, 9. січня, Шевченко з Миколою Гулаком виїхали з Києва. Шевченко поїхав на Чернігівщину, де він гостював у Білозерських та у Віктора Забіли, а Гулак до Петербургу. 24. січня в Оленівці на Борзенщині відбулося вінчання П. Куліша, який одружився з Олександрою Білозерською. Т. Шевченко був на весіллі за старшого боярина. На балю після вінчання, за згодою чоловіка, молода Кулішева запропонувала Шевченкові своє віно, щоб дати змогу поетові відбути подоріж закордон до Італії.

До квітня Шевченко лишився на Чернігівщині. Гостюючи у Лізогубів в Седньові він написав поему «Осика» (Відьма) і передмову до задуманого другого видання «Кобзаря». В перших числах квітня в Києві мало відбутися весілля Костомарова і Шевченко поспішав своєчасно прибути на місце.

Було 5. квітня. Шевченко вже завчасно переодягнувся в фрак. Візок і коні спинились перед пороном. Сявав блакитний теплий,

ніжний, квітневий день. Безкрай Дніпро розлився як море од Київських гір аж до ген-ген далеких броварських лісів. Вода несла каламутну жовту піну, зірвані з верб і лози гілки, стару солому, змиту з піль та з хатніх стріх. Шевченко прислухався до м'ягко-дзвінкого плюскоту води об дошки порону. Перед ним на горах розкинувся золотоверхий Київ. Струнка, як свічка, дзвіниця Лаври. Як срібна мрія — срібноблакитний Андрій.

На старих прибережних вербах, що схилились над водою, можна було відрізнути китиці. Шевченко зійшов з візка на берег. Обережно вступив на вогкий пісок, щоб не закаляти черевик, бо поспішав на весілля і вже не було часу перебратись. Та на березі вже стояли жандарми, чекаючи на Шевченка. Раптом обірвалось серце. Похитнувся світ. Сонячний день зблід, померк, ніби затягнений безбарвним вапняним серпанком. Життя увалось. Час спинився.

Усе даліше діялося в якомусь іншому, чужому, досі не-знаному світі. Він уже не належав собі. Він робив наслішливі спроби, надзвичайні зусилля стулити, зібрати уламки свого розрваного «я».

Ніч в'арешті була дикою і безсонною. Фрачна пара, біла краватка, крохмальна сорочка, ляковані черевики виглядали безглуздо на тлі голих стін. Здавалось, хтось знущаючись хотів підкреслити розбіжність між тим, що було колись, і наявною дійсністю.

Наступного дня Шевченко посадили на візок і під ескортою поліцейного старшини і жандарма повезли до Петербургу. На одинадцятий день 17. квітня о 3-ій годині дня Шевченка привезено до Третього Відділу (для політичних справ) Канцелярії Його Величності.

4.

З 17 квітня до 30 травня Шевченко перебував в ув'язненні. Протягом попереднього 1846 р. в сприятливих умовах улаштованого й, здавалось би, налагодженого життя за цілий рік Шевченко написав дуже мало. Власне не писав. 25 липня він написав «Лілею», 9 серпня однотемну «Русалку», разом коло 150 рядків. Такий був творчий доробок поета за весь 1846 рік. Тим часом у в'язниці, не зважаючи на допити, очні ставки, пригнічений душевний стан, погнуття глибокого нещастя, свідомість, що сталася катастрофа й ґрунт вислизав з під ніг, що майбутнє стало умовним і він, власне, викреслений з списку живих, можливо на довго, а може і цілком, не зважаючи на все це, протягом півтора місяців, проведених в казематі, Шевченко написав 14 віршів, що

деякі з них становлять собою найкращі перлини Шевченкової поетичної спадщини. За цей час він написав понад 430 рядків, тобто майже в тричі більше як за весь останній рік, проведений на волі.

На волі він мовчав, в неволі творить. Цикль з 14 казематних віршів відбивав настрої, які пережив Шевченко, перебуваючи в в'язниці, відображав гаму почуттів, що через неї перейшов поет протягом цього страшного, одчаєм сповненого часу.

Він дбайливо слов'янськими літерами виписує титулову сторінку своєї «Більшої Книжки»: «В казематі. Моїм союзникам посвящаю».

Першою поезією до свого записника Шевченко вписує вірш: «Ой, одна я, одна, як билиночка в полі». Власне, не поезію, а пісню — варіант, переспів народної пісні. Це дуже характерно для Шевченка, що він, щоб висловити своє почуття самоти й тягару, який ліг йому на душу в в'язниці, звертається до образів народної пісні. Він тужить, як тужить народ, як тужить дівчина. Себе, своє горювання він переносить в план дівочого горювання, дівочого суму і скарги. І цей образ самоти «одна я, як билиночка в полі», й цей образ сироти, що зросла між чужими без кохання, без дружини, усе це зайвий раз показує, як глибоко лишився Шевченко зв'язаний з народно-пісенною, фольклорною традицією.

Два моменти слід тут підкреслити. Перший, це самоотожнення туги поета з тугою дівчини й, друге, широке запровадження в поезії негативних форм, раз-у-раз повторюваних не: «не дав мені Бог ані щастя, ні долі», «ані братика, ні сестрички не знала», «зросла не кохалась», «дружини», «добрих людей», «їх нема й не буде». Цей прийом, лише мимохідь накреслений в першій поезії, послідовно розгортається в дальших віршах «казематного циклю».

Друга поезія, «За байраком байрак» має баладний характер. Для неї властиво сполучення звичайних у Шевченка романтично-баладних образів: «байрак — степ — могила — козак». Основна тема — тема залятої могили, козака-вовкулаки: тема тих, що зрадили свій народ, що гнітили народ, пішли проти народу, «свою кров розлили», «зарізали брата», «крови брата впились». «Як запродав гетьман у ярмо християн, нас послав поганяти по своїй землі».

Тема «сліз», «плачу», — наскрізна тема Шевченкової поезії. Про неї можна було б говорити окремо. Цілком однак природно, що в циклі казематних поезій вона знайшла для себе якнайширше застосування. Уже в першій, сирітській, дівочій поезії

»Ой, одна я, одна« / Шевченко згадує: »ті (очі) виплакала в самотині дівочій«; в другій »За байраком байрак« так само: козак-вовкулака, вставши з могили, »тяжко плакав-ридав« і в космічному перенесенні його плачу: »сині хвилі (Дніпра) голосили«. Тема космічного плачу, Сковородинська тема »душі, що внутрь ридає«, у Шевченка знаходить свій дальший розвиток. В третій поезії циклю »Мені однаково« поет не обминає її; він скаржитись: »і неоплаканий своїми, в неволі, плачучи, умру«.

Ця третя поезія в циклі »Мені однаково« — поезія надзвичайної поетичної сили. В поезії відбито той настрій, який так часто охоплює в'язня, коли ним опановує становище цілковитої байдужості, цілковитого вичерпання, останнього виснаження, породженого великою душевною втомою. Після великого нервового напруження, в якому весь час перебуває в'язень, нерви раптом здають, приходить спад і тоді все, абсолютно все стає байдужим. Поетові байдуже, чи житиме він на Україні, чи ні, йому байдуже, чи оплакуватимуть його, чи ні, чи хтось згадає, чи його забудуть »в снігу на чужині«, чи скаже про нього батько синові, і чи молитиметься син за нього, чи ні.

Якщо в першій поезії циклю »не« було лірично-сентиментальне, типово пісенне (приміром: »не дав Бог ані щастя, ні долі«), а в другій воно забарвлене в баладні кольори (»земля не приймає«), то в третій »не« набирає суворих контурів в чисто особистому відображенні. Тут »не« Шевченко кладе в основу композиційної конструкції цілої поезії. »І не пом'яне батько з сином, не скаже синові: — молись... Мені однаково, чи буде той син молитися, чи ні«... І тоді приходить останнє заперечення: »не« кінцівки, »не«, яким поет спростовує перед цим висловлені »не«. »Та не однаково мені, як Україну злії люди присплять, лукаві, і в огні її, окраденую, збудять. Ох, не однаково мені«. Високе почуття любови до України висловлено тут через заперечення, як завершувальну ланку в системі конструкції »не«.

5.

Я хочу сполучити тут загальну характеристику віршів казематного циклю з коментарем до кожного віршу, взятого зокрема. Я хочу переглянути вірш за віршом, щоб виявити спільні теми, наскрізні образи, щоб в кожному окремому випадкові показати, як в даному вірші відобразилися переживання поета у в'язниці.

Четверта, п'ята й шоста поезії мають дещо спільного з собою. Сюди можна було б додати також ще й дев'яту. У тих чотирьох

поезіях циклю, як і в багатьох інших віршах і поемах поза цим циклем, основною темою є тема розлученої, покиненої або зведеної дівчини. «Не кидай матері — а ти покинула, втекла». Дівчина пішла і це набирає розмірів катастрофи, суцільність зображення якої, хоч і не виходить у Шевченка поза межі побутоволіричних згадок, але дає відчуття, що творчою уявою поета володіє ідея, подібна до ідеї мойри, долі, розвиненої грецькими трагіками. «Шукала мати, не найшла, умерла плачучи», собака десь помандрував, у хаті вибито вікно, в садочку пасуться агнята, сови та сичі в ночі віщують. І відповідно до символічного утотоження «дівчини — квітки»: «твій барвіночок хрещатий заріс билюною, ждучи тебе неkwітчану». Гине, знищується весь довколишній світ, вся природа, що оточувала дівчину: висихає ставок, де вона купалась, гай сумує, похилився, не співає пташка в гаї, «й ї з собою занесла», з докором на адресу дівчини зазначає поет, криниця в яру завалилась, верба усохла, стежка заросла терном.

Було б помилкою думати, що цю градацію образів поет дав лише за-для розгорнення деталей уточненої побутової картини. Я думаю, що ми тут у коріннів творчої, ще достатньо не розтлумаченої психіки автора. Це не продукти літератури і ми зробили б помилку, коли б підійшли до даної поезії лише з цього боку. Це все далеко глибше і принципово інше. В поезії знайшла відображення свідомість поета, який не є представником літературної літератури, а швидше літератури як фольклору.

Загибель природи це кара, що її несе на собі і з собою дівчина. «Віщує серце, що в палатах ти розкошуєш, і не жаль тобі покинутої хати». Цьому відповідає кінцівка, висловлена як побажання: «Благаю Бога, щоб печаль тебе до віку не збудила, щоб Бога ти не осудила, і матері не прокляла».

Слід думати, що цей тематичний і образний комплекс був надто живим і надто пекучим для поета, бо відразу після цієї поезії він пише аналогічну, яка властиво є тільки варіантом попередньої. Зовнішню ситуацію змінено: там дівчина пішла геть і мати умерла плачучи; тут дівчина помирає з нудьги за милим на його могилі; що ж до матері, то вона так само й тут: «дочку дожидала і тяжко плакала, ждучи». Повторюється і символічний зв'язок дівчини й квітки, в одному випадкові дівчина — хрещатий барвінок, в другому червона калина.

Ця тема «червоної калини — дівчини» переходить і в дальшу, шосту, поезію «Ой три шляхи широкії». Як в 5-тій поезії дівчина заручена калину сажас, так і в 6-тій «дівчина заручена ка-

лину» садить, »калина зів'яла«, а дівчину заручену кладуть в домовину.

Ми зовсім не знали б, в якому відношенні стоять ці поезії особисто до Шевченка і чому Шевченко написав їх в часі ув'язнення, коли б ми не знайшли в нього ще одної поезії, 9-ої, »Рано, вранці новобранці«. В 5-ій поезії милий помер і дівчина помирає на його могилі, в 6-ій »на чужину з України брати розійшлись«, »покинули стару матір«, »а найменший молоду дівчину«, в 9-ій милого забрали в москалі, »а за ними молодими і дівча одно пішло«, »подибала стара мати доню доганяти, і догнала, привела, нарікала, говорила, поки в землю положила, а сама в старці пішла«. Схема znana nam уже з розглянутих віршів, її викладено дуже стисло, майже з конспективною стислістю, але до цього Шевченко прилучає те, чого немає в попередніх, а саме поворот милого додому. Поет транспонує себе в образі москаля на милиці, що повертається згодом до села: »москаль шкандибає, на садочок позирає, в пустку заглядає. Марне брате, не вигляне чорнобрива з хати... Думав жити, любитися, а довелось — ні до кого в світі прихилитись«.

Ми заглянули в творчу лабораторію Шевченка, ненароком спостерігли плетіння повторених тем, те, як особисте прикривається серпанком сюжетів, здавалося б, зовсім чужих і сторонніх.

6.

Якщо в тільки що розглянутих поезіях суб'єктивні переживання поета-в'язня, вирваного з життя, знайшли для себе втілення через фольклорні образи, через тему розлуки дівчини з милим, то в 7-ій поезії, присвяченій Миколі Костомарову, Шевченко дає пряий і безпосередній опис своїх в'язничних переживань з тією надзвичайною, вільною від будь-яких усталених літературних канонів щирістю, яка завжди й скрізь була властива Тарасові Шевченкові.

У нас багато написано про Шевченка, але мистецьку довершену майстерність його ще й досі не оцінено. Щоб належно оцінити її, перечитайте повільно поезію »М. Костомарову«. Вона зроблена надзвичайно просто. Спочатку поет описує пейзажне тло, ландшафт, що розкривається крізь »решотку на вікні«. »Веселе сонечко ховалось в веселих хмарах весняних«. Веселе? Так! В'язничне життя увійшло в колію: вечірній чай, зміна часових. »І до дверей, на ключ замкнутих, і до решотки на вікні привик я трохи«. Од опису зовнішніх подробиць поет переходить до відтворення внутрішніх переживань. І тут він у владі звичних

образів, властивих його «фольклорно-літературній» поезії. «Не жаль було» — відзначає поет — «давно одбутих моїх кровавих сльоз». І згадка про ці сльози викликає у нього усталену фольклорну, народньо-пісенну формулу: «а їх чимало розлилось на марне поле, хоч би рута, а то нічого не зійшло».

Цей образ фігурував уже в 5-ій поезії. Там «дівчина заручена калину сажає і сльозами поливає». «Широкая, високая калино моя, не водою поливаная, широкії ріки - сльози тебе полили». Якщо зпочатку зв'язок цього образу з внутрішніми переживаннями поета-в'язня був для нас неясним, то в зіставленні з попередньою цитатою нам стає ясною ланка переходу від «переживання» до народньо-поетичного «образу».

Поет в своєму вірші надзвичайно чітко відзначив ці ланки, всі переходові зв'язки уявлень. Пісенний образ, з'явившись, породжує думку про село. «І я згадав своє село». Ця згадка про село в свою чергу принесла йому спомин про батька і мати в домовині: «і жалем серце запеклось, що нікому мене згадати». Порівняймо в інших віршах: «І неоплаканий своїми, в неволі плачучи умру» (7); «не вигляне чорнобрива з хати, не покличе стара мати вечеряти в хату», «ні до кого прихилитись» (в 9 вірші).

Це — вступ, це — суцільне зображення травневого сонячного вечора в в'язниці, всіх переживань й настроїв в'язня, який гостро сприймає свою самоту, свою покинутість. І тоді з вікна через ґрати він побачив стару мати Костомарова: «Чорніше чорної землі іде, з хреста неначе знята». І серце прорізала думка: слава Богу, що він сам і нікого не примусив за себе страждати. Хвалити Господа, «що я ні з ким не поділю мою тюрму, мої кайдани».

Не знаю, чи є, чи може бути в світовій в'язничній поезії ще одна така правдива, така безпосередня, така психологічно глибока поезія, як ця Шевченкова, що ми її щойно розглянули. Психологія в'язня відтворена тут у Шевченка з надзвичайним реалізмом, довершеним у своїй правдивості.

Щирість, — найвищий неоцінений дар поета, який звичайну, цілком звичайну людину перетворює в генія. Легше написати добрий, літературно порядний, «грамотний» вірш, але далеко важкіше бути щирим. Цією здібністю бути щирим в поезії володів саме Шевченко. І саме це робило його геніальним поетом.

Шевченко фіксує не лише прямі відображення в'язничного життя, але і обернені, зворотні. Свою найбільш ідилічну поезію «Садок вишневий коло хати» Шевченко написав у в'язниці. Цей такий наївний, такий простий, такий лагідний і затишний вірш, це — в'язнична поезія.

Уже в попередньому вірші «М. Костомарову» Т. Шевченко окреслює настрої звикання до в'язниці і в'язничного побуту. Крізь тяжкий внутрішній біль проривався ясний промінь, не сподіванки, ні, але спокою, що його приносить звичка. Поет, звикши до в'язниці, знову набував змоги бачити за ґратами вікна веселе сонечко і веселі хмари весняні.

Спокій, народжений звичкою до в'язниці, зійшов на душу. Цілючий бальзам пролився з небесної височини на землю, наситив згірчене, згорьоване серце поета. І перед його внутрішнім оком повстала картина вечірньої сільської ідилії на Україні.

7.

9-ту поезію казематного циклу «Рано вранці» ми вже розглянули вище. Ця поезія, як і наступні три, 10-та («В неволі тяжко»), 11-та («Косар») й 12-та («Чи ми ще зійдемося знову») становлять певну цілість.

При детальному розгляді судових перипетій процесу можна буде досить чітко відтворити хронологію окремих груп поезій в межах циклу. Названі чотири поезії відображають кінцевий етап. Для Шевченка стає ясным, що його чекає заслання. Думка про смерть на засланні визначає зміст згаданих поезій. В 9-ій поет відтворює картину повороту додому після заслання (москаль приходить на милиці до пустки); в 10-ій і 11-ій він думає, що на чужині доведеться загинути. «Холоне серце, як згадаю», — признається поет — «що не в Україні поховують». («В неволі тяжко»).

В поезії «Косар» він відтворює космічний образ косаря-смерти і тоді закінчує: і мене (косар-смерть) не мине, на чужині зотне, за решоткою задавить, хреста ніхто не поставить і не пом'яне». В цьому вірші поет відновлює думки, висловлені ним перед цим в 3-ій поезії «Мені однаково»: «І не оплаканий своїми, в неволі плачучи умру, і не пом'яне батько з сином, не скаже синові: Молися, за Вкраїну його замучили колись».

Дослідники - фольклористи докладно студіювали поезію Шевченка, зіставляючи тексти Шевченкових поезій з рядками і строфами народних пісень, але вони зробили далеко менше, щоб ствердити фольклорність свідомости Шевченка. Що найбільше гнітить поета: думка про заслання, неволю, голод, злидні, пригнічення, на які він буде засуджений? Ні, зовсім не це, а, з одного боку, розлука з Україною, та, друге, те, що його «ніхто не пом'яне», «не пом'яне батько з сином». У двох поезіях, в 3-ій і 10-ій, на початку й наприкінці циклу Шевченко повторює це

саме. Холоне серце, що його поховують, не оплакавши і не пом'янувши, не за звичаєм, не так, як це усталено за традицією поминати. . .

»Чи ми ще зійдемося знову?« запитує Шевченко в 12-ій поезії циклу. Запитання, яке він повторює ще раз в поезії, яку він написав трохи згодом, опинившись в Орській кріпості: »Коли ми зійдемося знову?«. В обох цих, текстуально близьких, щоб не сказати тотожних, поезіях Шевченко каже те саме: »Любіться, брати мої, Україну любіте і за неї безталанну Господа моліте« — каже він в одній поезії, щоб те саме повторити так само і в іншій: »Смиріться, молітесь Богу і згадуйте один одного, свою Україну любіть, за неї Господа моліть«.

8.

Останній поезії казематного циклу »Не спалося« слід було б присвятити окрему і детальну студію. Вона, винятковим звучанням своїм, заслуговує на це.

Шевченко — поет надзвичайно широкого діапазону. Даремно хтось хотів би зробити з Шевченка **одного** Шевченка, усунути суперечності з його поезії і з його світогляду, примирити в ньому непримирюване. Він один, бо всі його думки, почуття й настрої, це його власні почуття, його думки, але він ніколи не намагався щось узгоджувати. Йому властива наївна й щира, сказати б так, божественна всеповнота, всенасиченість. Він не боїться бути різним. Як я вже згадував вище, він не уникає того, щоб суперечити собі самому.

В »Заповіті«, написаному 25. 12. 1845 р. в Переяславі, Шевченко закликає до повстання: »Вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю землю окропіте«. Тим часом в обох заключних поезіях казематного циклу він закликає смирितись: »Смиріться, молітесь Богу«. Дивно було б пояснити цю тему »смиріння«, »всепрощення«, що з'являється в казематних віршах, тим, що, мовляв, в'язниця зламала Шевченка. Лють ніколи не була суцільним настроєм поета. Йому властиве було не тільки почуття ненависти до ворога, суворой й непохитної непримиренности, але і разом з тим також і почуття всепрощення. Це почуття найшло собі відображення в обох останніх поезіях циклу, в 1-ій поезії »Чи ми ще зійдемося знову« з її закликом »смиріться, молітесь Богу« і в заключній »Не спалося«.

Поезія »Не спалося« дає дуже багато дослідникові для аналізи творчої манери Шевченка. В ній Шевченко з надзвичайною сміливістю прориває всі усталені канони літератури, він нищить

всі звичні поняття про жанр, стиль, засади формальної поетики. Цей вірш не є віршем в звичайному розумінні того слова. Це запис вражінь, щоденникова нотатка, де реальне змішано з ма-ячною безсонною ніччю. Поет робить сміливий крок: в текст поезії він запроваджує точний запис розмови двох в'язничних вартів, москалів про «солдатське нежиття». Він зберігає при цьому діалектизми, сполучає російську і українську мову, літературну і фольклорну. Про цю поезію можна сказати, що з літературного боку вона має експериментальний характер. Поезія, так би мовити, лабораторного типу.

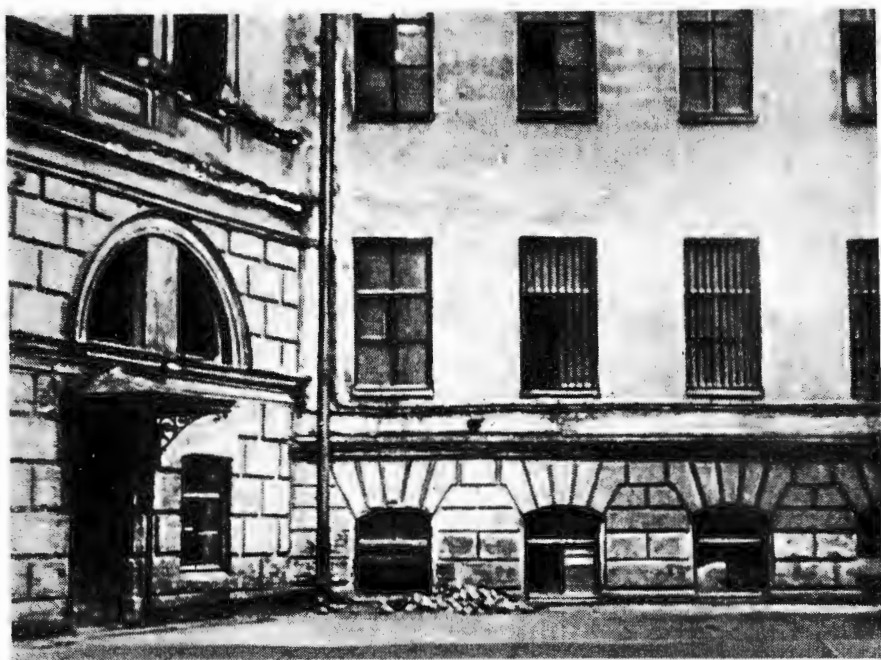
При дуже невеликому обсягові поезії Шевченко спромігся з надзвичайною стислістю переказати в ній два життя, дві долі, дві психології. Як я вже вище відзначив, Шевченко в кількох віршах казематного циклу повертається до одної і тої самої теми. Він підходить до неї з різних боків. Ту саму тему він викладає в різних варіантах. Його уперто вабить розробка теми про долю парубка, що пішов геть з села і тоді повертається, або не повертається знов, та про долю покинутої, або — в окремих варіантах — зведеної дівчини.

Той варіант цієї теми, який подано в поезії «Не спалося», власне дуже близький до «Наталки Полтавки» Івана Котляревського. Парубок іде на Чорномор'я, на Дон, «заробляти», щоб, повернувшись, одружитися з дівчиною, але тоді, як Котляревський дає щасливу кінцівку, сентиментально-ідилічну розв'язку, Шевченко робить з Наталки «зведену Ганнусю», а для Петра визначає не менш трагічну роль відданого в москалі «синемундирного часового». Перший порух був, коли парубок, повернувшись, довідався про трагічну долю зведеної Ганусі: «Я в палати пішов з ножем, не чув землі», але «Бог помилював» і він «себе не занастав». Від сентиментальної ідилії у Котляревського накреслюється у Шевченка перехід до жанра романтичної поеми і романса-балади.

Проф. Віктор Петров

Арештування Т. ШЕВЧЕНКА (Картина Н. Чумака)

Петроград. Приміщення ІІІ-го відділу, в котрому сидів
Т. ШЕВЧЕНКО в 1847 р.

ЗГАДАЙТЕ, БРАТІЯ МОЯ...

Згадайте, братія моя...
Бодай те лихо не верталось!
Як ви гарнесенько і я
Ізза решотки визирили.
І, певне, думали: — Коли
На раду тиху, на розмову,
Коли ми зійдемося знову
На сій зубоженій землі? —
Ніколи, братія, ніколи
З Дніпра укупі не п'ємо!
Розійдемося, рознесемо
В степи, в ліси свою недолю,
Повіруєм ще трохи в волю,
А потім жити почнемо
Меж людьми, як люди.
А поки те буде,
Любіться, брати мої,
Україну любіте
І за неї, безталанну,
Господа моліте.
І його забудьте, други,
І не проклинайте.
І мене в неволі лютій
Інколи згадайте.

ОЙ ОДНА Я, ОДНА,

Ой одна я, одна,
Як билиночка в полі,
Та не дав мені Бог
Ані щастя, ні долі.
Тільки да вмені Бог
Красу — карії очі,
Та й ті виплакала
В самотині дівочій.
Ані братіка я,

Ні сестрички не знала,
Меж чужими зросла,
І зросла — не кохалась!
Де ж дружина моя,
Де ви, добрії люди?
Іх нема, я сама.
А дружини й не буде!

ЗА БАЙРАКОМ БАЙРАК

За байраком байрак,
А там степ та могила.
Із могили козак
Встає сивий, похилий.
Встає сам уночі,
Іде в степ, а йдучи
Співа, сумно співає:
— Наносили землі,
Та й додому пішли,
І ніхто не згадає.
Нас тут триста, як скло!
Товариства лягло!
І земля не приймає.
Як запродав гетьман
У ярмо християн,
Нас послав поганяти.
По своїй по землі
Свою кров розлили
І зарізали брата.
Крови брата впились
І отут полягли
У могилі заклятій. —
Та й замовк, зажурився
І на спис похилився,
Став на самій могилі.
На Дніпро позирав,
Тяжко плакав, ридав,
Сині хвилі голосили,
Зза Дніпра із села
Руна гаєм гула,
Треті півні співали.
Провалився козак,
Стрепенувся байрак,
А могила застогнала.

МЕНІ ОДНАКОВО

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.
В неволі виріс меж чужими,
І, неоплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.
І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: Молись,
Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колись. —
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та на однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окрадену, збудять...
Ох, не однаково мені.

НЕ КИДАЙ МАТЕРІ!

— Не кидай матері! — казали,
А ти покинула, втекла,
Шукала мати, не найшла,
Та вже й шукати перестала,
Умерла, плачучи. Давно
Не чуть нікого, де ти гралась;
Собака десь помандрувала,
І в хаті вибито вікно,
В садочку темному ягнята
Удень пасуться. А вночі
Віщують сови та сичі
І не дають сусідам спати.
І твій барвіночок хрещатий
Заріс богилою, ждучи
Тебе неквітчану. І в гаї
Ставочок чистий висихає,

Де ти купалася колись.
І гай сумує, похилився.
У гаї пташка не співає —
Й її з собою занесла.
В яру криниця завалилась,
Верба усохла, похилилась;
І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла.
Куди полинула, де ділась?
До кого ти перелетіла?
В чужій землі, в чужій сім'ї
Кого ти радуєш? до кого,
До кого руки приросли?
Віщує серце, що в палатах
Ти розкошуєш, і не жаль
Тобі покинутої хати...
Благаю Бога, щоб печаль
Тебе до віку не збудила,
Щоб у палатах не найшла...
Щоб Бога ти не осудила
І матері не прокляла.

ЧОГО ТИ ХОДИШ НА МОГИЛУ?

— Чого ти ходиш на могилу? —
Насилу мати говорила. —
Чого ти плачеш ідучи?
Чого не спиш ти уночі,
Моя голубко сизокрила?
— Так, мамо, так. — І знов ходила,
А мати плакала, ждучи.
Не сон-трава на могилі
Вночі процвітає,
То дівчина заручена
Калину сажая,
І сльозами поливає,
І Господа просить,
Щоб послав він дощі вночі
І дрібнії роси.
Щоб калина прийнялася,
Розпустила віти.
— Може, пташкою прилине
Милий з того світа.

Зов'ю йому кубелечко,
І сама прилину,
І будемо щебетати
З милим на калині.
Будем плакати, щебетати,
Тихо розмовляти,
Будем вкупочці уранці
На той світ літати. —
І калина прийнялася
Віти розпустила.
І три літа на могилу
Дівчина ходила.
На четверте... Не сон-трава
Вночі процвітає,
То дівчина з калиною
Плаче, розмовляє:
— Широкая, високая
Калино моя.
Не водою до схід сонця
Поливана.
Широкії ріки-сльози
Тебе полили.
Іх славою лукавою
Люди понесли.
Зневажають подруженьки
Подругу свою,
Зневажають червону
Калину мою,
Повий мою головоньку,
Росою умиє,
І вітами широкими
Од сонця закриє.
Вранці найдуть мене люди,
Мене осміють.
Широкії твої віти
Діти обірвуть. —
Вранці-рано на калині
Пташка щебетала;
Під калиною дівчина
Спала, не вставала:
Утомилось, молодеє,
На віки спочило...
Встало сонце зза могили,

Раділи люди встаючи.
А мати й спати не лягала,
Дочку вечерять дожидала
І тяжко плакала, ждучи.

ОЙ ТРИ ШЛЯХИ ШИРОКІЇ

Ой три шляхи широкії
Докупи зійшлися.
На чужину з України
Брати розійшлися.
Покинули стару матір.
Той жінку покинув,
А той сестру. А найменший —
Молоду дівчину.
Посадила стара мати
Три ясени в полі.
А невістка посадила
Високу тополю.
Три явори посадила
Сестра при долині...
А дівчина заручена —
Червону калину.
Не прийнялись три ясени,
Тополя всихала,
Повсихали три явори,
Калина зов'яла.
Не вертаються три брати.
Плаче стара мати,
Плаче жінка з діточками
В нетопленій хаті.
Сестра плаче, йде шукати
Братів на чужину...
А дівчину заручену
Кладуть в домовину.
Не вертаються три брати,
По світу блукають,
А три шляхи широкії
Терном заростають.

Н. КОСТОМАРОВУ

Веселе сонечко ховалось
В веселих хмарах весняних.

Гостей закованих своїх
Сердешним чаєм напували
І часових переміняли,
Синемундирих часових.
І до дверей, на ключ замкнутих,
І до решотки на вікні
Привик я трохи, і мені
Не жаль було давно одбутих,
Давно похованих, забутих,
Моїх кровавих тяжких сльоз.
А їх чимало розлилось
На марне поле. Хоч би рута,
А то нічого не зійшло!
І я згадав своє село.
Кого я там коли покинув?
І батько й мати в домовині...
І жалем серце запеклось,
Що нікому мене згадати!
Дивлюсь: твоя, мій брате, мати
Чорніше чорної землі
Іде, з хреста неначе знята...
Молюся! Господи, молюсь!
Хвалить Тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!

САДОК ВИШНЕВИЙ КОЛО ХАТИ

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.
Сім'я вечерея коло хати,
Вечірня зіронька встає,
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.
Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх;
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

РАНО-ВРАНЦІ НОВОБРАНЦІ

Рано-вранці новобранці
Виходили за село,
А за ними, молодими,
І дівча одно пішло.
Подибала стара мати
Доню в полі доганяти...
І догнала, привела;
Нарікала, говорила,
Поки в землю положила,
А сама в старці пішла.
Минули літа, а село
Не перемінилось.
Тільки пустка на край села
На бік похилилась.
Коло пустки на милиці
Москаль шкандибає.
На садочок позирає,
В пустку заглядає.
Марне, брате, не вигляне
Чорнобрива з хати.
Не покличе стара мати
Вечеряти в хату.
А колись... Давно колись то!
Рушники вже ткались,
І хустина мережалась,
Шовком вишивалась.
Думав жити, любитися,
Та Бога хвалити!
А довелось... ні до кого
В світі прихилитись.
Сидить собі коло пустки,
На дворі смеркає.
А в вікно, неначе баба,
Сова виглядає.

В НЕВОЛІ ТЯЖКО, ХОЧА Й ВОЛІ

В неволі тяжко, хоча й волі,
Сказать поправді, не було.
Та все таки якось жилось.
Хоть на чужому, та на полі...
Тепер же злої тії долі,

Як Бога, ждати довелось.
І жду її, і виглядаю,
Дурний свій розум проклинаю,
Що дався дурням одурить,
В калюжі волю утопить.
Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховано,
Що не в Україні буду жити,
Людей і Господа любить.

КОСАР

Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори.
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде!
Косаря уночі
Зострічають сичі.
Тне косар, не спочиває,
Й ні на кого не вважає,
Хоч і не проси.
Не благай, не проси,
Не клепає коси;
Чи то пригород, чи город,
Мов бритвою, старий голить
Усе, що даси.
Мужика й шинкаря,
Й сироту кобзаря.
Приспівує старий, косить,
Кладе горами покоси,
Не мина й царя.
І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить.
Хреста ніхто не поставить.
І не пом'яне.

ЧИ МИ ЩЕ ЗІЙДЕМОСЯ ЗНОВУ?

Чи ми ще зійдемося знову?
Чи вже навіки розійшлись?
І слово правди і любови
В степи і дебрі рознесли!

Нехай і так. Не наша мати,
А довелося поважати.
То воля Господа. Годіть!
Смиріться, молітесь Богу
І згадуйте один другого.
Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

НЕ СПАЛОСЯ, — А НІЧ, ЯК МОРЕ

Не спалося, — а ніч, як море.
(Хоч діялось не восени,
Так у неволі). До стіни
Не заговориш ні про горе,
Ні про младенческіє сни.
Верчуся, світу дожидаю,
А за дверима про своє
Солдатське нежитіє
Два часовії розмовляють.

1.

Така ухабиста собою,
И меньше белой не дарила.
А барин бедненькой такой,
Меня-то слышь и подсмотрили;
Свезли в Калугу и забрали.
Так вот те случай-то какой!

2.

А я... Аж страшно, як згадаю.
Я сам пішов у москалі.
Таки ж у нашому селі
Назвав я дівчину... Вчащаю
І матір удову еднаю.
Так пан заклятий не дає:
Мала, каже, — нехай дождуся.
І, знай, вчащаю до Ганнусі.
На той рік знову за своє;
Пішов я з матір'ю просити.
»Шкода, каже, і на проси.
П'ятьсот, каже, коли даси,
Бери, хоч зараз...« Що робити?

Головко бідна! позичать?
Та хто таку позичить силу?
Пішов я, брате, зароблять.
І де вже ноги не носили!
Поки ті гроші заробив,
Я годів зо два проходив
По Чорноморії, по Дону...
І подарунків накупив
Найдорогіших... От вертаюсь
В село до дівчини вночі, —
Аж тільки мати на печі,
Та й та, сердешна, умирає,
А хата пустокою гние.
Я викресав огню, до неї...
Од неї пахне вже землею,
Уже й мене не пізнає!
Я до попа та до сусіди.
Привів попа, та не застав, —
Вона вже вмерла. Нема й сліду
Мосї Ганни. Я спитав,
Таки сусіду... про Ганнусю.
»Хіба ти й досі ще не знаєш?
Ганнуса на Сибір пішла.
До панича, бачиш, ходила,
Поки дитину привела,
Та у криниці й затопила«.
Неначе згага запекла.
Я ледве, ледве вийшов з хати.
Ще не світало. Я в палати
Пішов з ножем, не чув землі...
Аж панича вже одвезли
У школу в Київ. От як, брате!
Осталися і батько й мати,
А я пішов у москалі.
І досі страшно, як згадаю,
Хотів палати запалить,
Або себе занапастить,
Та Бог помилував... А знаєш,
Його до нас переведи
Із армії, чи що? .

1.

Так что-же?
Ну, вот теперь и приколи!

2.

Нехай собі! А Бог допоможе,
І так забудеться колись.

Вони ще довго говорили.
Я став перед світом дрімать,
І паничі мені приснились
І не дали, погані, спать.
